

УДК 39(477):[01:39(470+571)]18/19”

Олександр Дуднік,

канд. іст. наук, ст. наук. співробітник Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Українське народознавство у бібліографічних виданнях з етнографії Російської імперії (XIX – початок XX ст.)

У статті проаналізовано бібліографічні джерела Російської імперії з етнографії, що зберігаються у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, на відображення у них літератури з українського народознавства. З'ясовано авторів і тематику українознавчих досліджень, регіони й адміністративно-територіальні одиниці, де вони проводилися, а також соціальні групи, які були основними об'єктами вивчення. Проведено короткий вибірковий аналіз окремих праць і поглядів дослідників, зокрема, щодо українців як окремого етносу.

К л ю ч о в і с л о в а: матеріально-побутова та духовна культура українців, література з етнографії України, бібліографічні джерела, покажчики з етнографії, бібліотечні й музейні каталоги, В. Межов, Д. Зеленін, С. Якушкін, Д. Дорошенко.

Для глибокого розуміння історії і культури будь-якого народу на всіх етапах його розвитку важливими є знання з етнографії – науки, що досліджує походження, етнічні риси, розселення, матеріальну й духовну культуру народів, а також їх побут, звичаї, традиції.

Хоча етнографія здебільшого описова наука, проте вона не виключає теоретичних узагальнень, адже тісно пов'язана з археологією, історією, економікою, мовознавством, фольклором, соціологією, педагогікою, політикою, психологією та іншими галузями знань. Унаслідок цього, нині активно розвивається ціла низка нових міжпредметних наукових дисциплін – етнічна антропологія, етноархеологія, етнолінгвістика, етнопсихологія, етнічна демографія, аграрна етнографія, етнопедагогіка, етнографічне музеєзнавство та ін.

У нинішній геополітичній ситуації, коли Російська Федерація намагається реалізувати свої чергові імперські задуми щодо України, а сучасні російські політики, вчені, як і їх попередники понад сто років тому, поширюють з цією метою штучні концепції про нездатність українців до державного будівництва, про існування єдиного руського народу у нові та новітні часи, про український регіональний сепаратизм та українську мову як діалект чи відгалуження російської або польської, цінність етнографічних знань стрімко зростає. Адже вони надають беззаперечні – реальні й об'єктивні докази, за допомогою яких можна підтвердити чи спростувати ту або іншу ідеологічну концепцію, побудовану на політичній, історичній і лінгвістичній основі.

У наш час для протидії антиукраїнській інформаційній кампанії Кремля, який намагається переконати світову громадськість, що українці і росіяни – «один народ», маючи на увазі, що українці – це скла-

дова російського світу на чолі з Москвою, важливими можуть бути матеріали з української етнографії часів існування Російської імперії. Адже вони дають змогу показати численні культурно-побутові, звичаєві, ментальні, антропологічні та інші відмінності між двома народами, зафіксовані й опрацьовані дослідниками-етнографами. З частиною таких джерел можна ознайомитися у відділі науково-бібліографічної інформації Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ).

З огляду на зазначене, **мета** статті – проаналізувати бібліографічні видання XIX – початку XX ст. у фондах НБУВ на наявність матеріалів з української етнографії та розкрити можливість їх використання для підготовки нових наукових досліджень, зокрема й щодо спростування антиукраїнських концепцій російських ідеологів минулого і сучасності.

Для досягнення поставленої мети було виокремлено види бібліографічних джерел з етнографії народів Росії, котрі опубліковані у зазначений період і містять літературу з українського народознавства. Визначено найбільш поширені та рідкісні теми досліджень як з духовної, так і матеріальної культури українського народу, вказано їх авторів. Виокремлено основні соціальні групи українського народу, які були об'єктами етнографічного вивчення, регіони й адміністративно-територіальні одиниці, де збирався матеріал. Насамкінець, проведено короткий вибірковий аналіз окремих праць і поглядів авторів, зокрема тих, котрі заперечували існування українців як окремого етносу.

У період перебування українських земель у складі Російської імперії одним з перших бібліографічних видань з етнографії став посібник, підготовлений відомим російським бібліографом В. Межовим –

«Библиографический указатель русской этнографической литературы за 1860 и 1861 годы» [1] (СПб., 1864). У ньому є й інформація про видання з української етнографії середини XIX ст. Це, насамперед, збірники прислів'їв, приказок, загадок, повір'їв, приповідок, описи традиційних українських форм проведення дозвілля, родинних і календарних свят та обрядів, зокрема весільних, весняних і різдвяних. На особливу увагу заслуговує матеріал про вечорниці, досвітки і сходки, обряд сватання (заручин) та саме весілля у жителів околиці міста Чуднова, Житомирського повіту Волинської губернії, а також література про святкування Вербної неділі й народні гуляння українців на Різдво в Полтавській губернії.

З-поміж авторських праць покажчика варто назвати: етнографічну збірку відомого українського історика, етнографа, художника, мовознавця і письменника М. Закревського – «Малороссийские пословицы, поговорки и загадки и галицкие приповедки» (Старосветській бандуриста кн. 2); науково-популярні статті-розвідки «О народной медицине Южно-Руссов» (Чернигов. Губ. Вед., 1859, № 5, № 6) С. Носа – відомого земського лікаря-етнографа Чернігівщини, українського патріота, який не тільки вивчав лікувальні властивості різних рослин, популяризував рецепти народної медицини, а й безплатно лікував бідних [14]; дослідження українського письменника-перекладача, педагога й громадського діяча О. Кониського – «Полтавские колонисты» (Журнал Основа, 1861); низку праць етнографа, історика та статистика П. Єфименка – «О малоросиянах Оренбургской губернии» (Полтав. Губ. Вед. 24), його ж: «Додаток до українських помовок та погудок Чернігівської губернії» (Чернигов. Губ. Вед. 23–26) та «Дополнение к украинским пословицам и поговоркам» (Чернигов. Губ. Вед., 1860, 38 и 40), етнографічну роботу історика, генеолога, джерелознавця й організатора національної архівної справи О. Лазаревського – «Черты из староукраинского быта: Казак Мигаль» (Чернигов. листок 5), подільського етнографа, лексикографа, педагога та перекладача К. Шейковського – «О похоронах в Подольской губернии» (Київ. Телеграф 24–26).

У виданні також наявна інформація про дослідження російських і польських вчених: Ф. Башинський «Очерки развития внутренней жизни Волынян» (Волын. Губ. Вед. 15 и 16), В. Крижановський «Очерки быта малороссийского сельского духовенства в XVII в. (Руководство для сельских пастырей 39, 49, 51), В. Сікачинський «О суевериях, встречаемых на празднике Рождества Христова в Киевском уезде» (Київ. Губ. Вед. 30).

Крім того, матеріали покажчика включають короткі нариси про побут так званих «привольських малоросіян» Самарської губернії, про українців у Воронежській губернії, про чорноморських і кубанських козаків, зокрема пластуни, а також про календарні свята українців, зокрема Новий рік, Великдень, Різдво Христове.

До бібліографічних джерел з етнографії України можна віднести й другий том каталогу Музею українських старожитностей, відомого культурного діяча і мецената України другої половини XIX ст. В. Тарновського [5], підготовлений Б. Грінченком. Власне етнографічними є матеріали шостого і сьомого розділів видання – «Бытовые картины. №№848–1225» та «Изображения церковных предметов, клейнодов, значков, оружия, одежды, украшений, посуды, мебели, музыкальных инструментов, вертепа, орудий, инструментов, судов и пр. №№1226–1379», що знайомлять дослідників з предметами матеріальної культури, зокрема елементами побуту українського народу. Прикладом можуть слугувати картини: «Ярмарки в деревне Юго-Западной России» (I. Brandt), «Последний день малороссийской свадьбы» (Г. Белашенко), «Свадебные обряды в Малороссии. Благословение родителями невесты», «Малороссиянка невеста» (Зиновьев), «Гадание девушек на венках, в Троицын день, в Малороссии» (И. Соколов), «Колядки в Малороссии» (К. Трутовский), «Переселенцы в Западной Сибири. Группа переселенцев Полтавской губ. в Вознесенском поселке Петуховской волости, в ограде у старосты в праздник» (Юмудский) и др.

З-поміж низки фотографій і рисунків речових реліквій, зброї, музичних інструментів, човнів та різних побутових речей, у сьомому розділі відмітимо «Запорозьку корогву останнього коша запорозького», «Кружку кошевого отамана Ивана Сирка, находящаяся вь Никополь», «Козацьку бандуру», «Ящикъ вертепной драмы» (с приложениемъ текста и нотъ)), «Козацьку чайку». Крім того, розділ містить низку збірок малоросійських або південноросійських візерунків і орнаментів на тканинах і писанках з описом техніки їх вишивання і малювання.

На початку XX ст. відомий російський етнограф Д. К. Зеленін * – автор книги «Восточнославянская этнография» – опублікував у Санкт-Петербурзі

* Д. Зеленін також здійснив детальний науковий опис етнографічних фондів Етнографічного музею Харківського Історико-Філологічного Товариства та етнографічного відділу Музею Слобідської України імені Г. Сковороди.

грунтовний покажчик «Библиографический указатель русской этнографической литературы о внешнем быте народов России, 1700–1910 гг. [2]. У ньому зібрано етнографічні карти, книги і статті, присвячені матеріально-побутовій культурі народів (житло, одяг, музика, мистецтво, господарство), які проживали в межах імперії, зокрема й українців.

До першого загального розділу посібника увійшла література, яка одночасно відноситься до різних етнографічних категорій, що містять праці як з опису всієї тодішньої Росії, так і окремих великих її територій.

Перша частина першого розділу включає літературу про побут двох або декількох неспоріднених між собою народів, друга – побут одного або кількох споріднених народів. Так, у пункті сім першого розділу – «Юг Европейской России» подано праці про українські землі та українців. Їх авторами або укладачами були відомі дослідники, зокрема український і російський історик, етнограф, фольклорист-мовознавець і письменник, уродженець Полтавщини О. Афанасьєв-Чужбинський, історик-архівіст та статистик польського походження з Волині А. Скальковський, російський і радянський статистик, географ, автор фундаментальних праць з районування, міського й сільського розселення В. Семенов-Тян-Шанський з багатотомним дослідженням «Россия. Полное географическое описание нашего отечества...» (СПб., 1899–1914), а також С. Турбін з роботою «Днепр и Приднепровье. Описание губерний: Смоленской, Минской, Черниговской, Киевской, Полтавской, Екатеринославской, Херсонской, Таврической и Курской» (СПб., 1877) та ін.

Так, сьомий том багатотомника «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества» має назву «Малороссия». Його автори – О. Пор-Леонович і Я. Ставровський подали розгорнуту характеристику українця, відзначивши насамперед його повільність у рухах, що нагадує лінивість. «...Любовь к изящному пропитывает всю жизнь малорусса. Кроме сферы поэтического и музыкального творчества, заметна она и в его одежде, и в жилище, в любви к природе, проявляющейся, например, в заботливом уходе за садиком – неперемной принадлежности малороссийской хаты, наконец, в отсутствии цинизма в его языке и поступках. Примесь к характеру мягкости лишает малорусса энергии, силы воли, которые заменены у него упрямством: не легко откажется он от раз принятого решения или согласится с чужим мнением. Мягкость характера, в связи с непрактич-

ностью, во время невзгод его исторической жизни часто делали его страдающим и угнетаемым, неудачником, что и отразилось в нотках тихой грусти, меланхолии, звучащих в его поэзии, а еще больше в музыке. Наконец, та же мягкость ограничила его отрицательное отношение к людям добродушным, но довольно тонким юмором. Невзгоды исторической жизни способствовали также выработке у малоруссов скрытности, сдержанности, переходящей нередко в хитрость, вообще развитию дипломатических способностей. К сказанному надо прибавить необыкновенную чувствительность малорусса, весьма трогательную привязанность его к семье...» [8, с. 102–103].

Чотирнадцятий том видання під редакцією В. П. Семенова-Тян-Шанського містить параграф про так званий «Новоросійський край». У ньому зазначається, що в Бессарабській, Катеринославській, Херсонській і Таврійській (частина Донської обл. і Ставропольської губ.) губерніях українці (русини і малоруси) за чисельністю у декілька разів переважали великорусів. Найбільше, тобто у чотири рази, їх було у Катеринославській губернії, а найменше – у півтора рази – у Таврійській [9]. Окремий параграф розділу присвячений губерніям Європейської Росії. З-поміж них ті, що були на українських землях: Бессарабська, Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська і Чернігівська. Наприклад, література по Волинській губернії представлена за такими підрозділами: способи пересування; їжа; землеробство; скотарство; садівництво; хмелярство; бджільництво; полювання; лісна справа; кустарні промисли. У Київській губернії додатково виокремлено рубрику – шовківництво.

У другій частині покажчика Д. Зеленина представлено бібліографічні посібники, дослідження та карти з етнографії різних народів. Весь матеріал подано за адміністративно-територіальним поділом. Як наслідок, література з етнографії українців є не тільки в уже зазначених губерніях, а також у Воронежській, Кубанській, Курській, Оренбургській, Саратовській, Ставропольській та Седлецькій. Наприклад: Ф. Ніконов «Быт и хозяйство малоросов в Воронежской губернии» (Памят. кн. Воронеж. губ. на 1870–1871 гг., Воронеж, 1871), П. Єфименко «О малороссиянах в Оренбургской губернии» (Журнал Основа, 1861).

У розділах, присвячених одягу, музиці, народному мистецтву, побуту та житлу є література про духовну культуру і художнє мистецтво українців. Їх

авторами були видатні вчені й громадські діячі: засновник українського етнографічного музикознавства, фольклорист, композитор, етнограф і дійсний член Наукового Товариства ім. Т. Шевченка (НТШ з 1909) Ф. Колеса – «Ритміка українських народних пісень» (Київ, 1907); фольклорист, етнограф, доктор філологічних наук, член Чеської академії наук і мистецтв та низки слов'янських наукових товариств М. Сумцов – «К истории украинской иконописи» (Сб. Харьк. ист.-филолог. общества, 1905, т. 16); український письменник, мандрівник, етнограф, історик, автор численних романів і наукових розвідок з минулого України Г. Данилевський – «Нравы и обычаи украинских чумаков» (Б-ка для чтения. СПб., 1857. Ч. 143); насамкінець, відомий лексикограф і етнограф М. Левченко – «Несколько данных о жилище и пище южноруссов» (Записки Юго-Запад. Отдела Географ. Общества. Т. 2. 1874).

Важливим джерелом для вивчення звичаєвого права українців та інших народів, що проживали на українських землях у XVIII ст., є покажчик літератури Є. Якушкіна «Обычное право» (Ярославль, 1857) [7]. Чимало літератури, зібраної у ньому, присвячено сімейним звичаям або традиційному сімейному праву, зокрема щодо успадкування власності. Прикладом є, насамперед, дослідження українського етнографа, історика права й громадського діяча В. Тарновського «О делимости семейства в Малороссии» (журнал М-ва внутр. дел, 1844) та «Юридический быт Малороссии (Юридич. записки, Москва, 1842); дослідження Ф. Барикова «Обычаи наследования у государственных крестьян», підготовлене за даними, зібраними Міністерством Державного майна у 1848–1849 рр. Народне розуміння права власності розкрито у праці визначного українського етнографа П. Чубинського – «Очерки народных юридических обычаев и понятий в Малороссии» (Записки Географ. Общества, 1869). Традиційні обов'язки жінки щодо забезпечення сімейства одягом розкрито в праці «Быт малорусского крестьянина (преимущественно в Полтавской губернии)» (Этнограф. Сб. Географ. Общества, С-Петербург, 1858).

Звичаї з народного права показано у праці української фольклористки й етнографа Наталії Данильченко – «Этнографические сведения о Подольской губернии» (Камянец-Подольский, 1869) та в окремих матеріалах «О некоторых юридических обычаях у крестьян Полтавской губернии, Кременчугского уезда».

У посібнику є відомості про Праці Етнографічно-статистичної експедиції у так званій Південно-Західній край (Правобережну Україну),

в яких подано матеріали із звичаєвого права професора О. Кістяківського, зокрема, про народне тлумачення понять «злочин», «покарання», «підсудність», антиморальні злочини, вчинені проти сімейних шлюбних відносин, а також короткі нариси народних звичаїв, що виникли на основі громадських рішень.

Покажчик включає дослідження українського фольклориста, етнографа, письменника, перекладача, літературного критика, старшого брата і співавтора письменника Панаса Мирного І. Рудченка (І. Білик) – «Про Чумакив і Чумацтво» та збірку «Чумаки в народных песнях» (Вестник Европы, 1872; 9).

В окремий розділ посібника зібрано праці, присвячені весільним обрядам. У цьому жанрі виокремлюємо дослідження одного з перших українських етнографів Г. Калиновського – «Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России и в Слободской губернии и в Велико-российских слободах, населенных Малороссиянами употребляемых» (Весілля: у 2 т., Київ, 1870). Варті уваги дві роботи А. Ніколаєва «Свадебные обряды Малороссии» (Полтав. Губ. Вед., 1859) і «Свадебные обряды малороссов Суджанского уезда» Курської губернії (Московитянин, 1854, № 62), дослідження В. Пассеки і М. Рігельмана «Малороссийская свадьба» (Литератур. вечер, Москва, 1844), О. Єфименко «Народные юридические воззрения на брак» (Знання, 1874), М. Стаф'євського «Малороссийская свадьба» (Київ. Губ. Вед., 1848), «Свадьба на Поліссі» (Київ. Телеграф, 1859), М. Зінковського «Некоторые народные малороссийские обычаи Полтавской губернии. Обряды при сватаньи и свадьбе» (Полтав. Губ. Вед., 1864), «Весільні обряди жителів Мелітопольського повіту Таврійської губернії» (Таврич. Губ. Вед., 1863 р.), П. Огієвського «Народные обычаи при свадьбахъ» (Чернигов. Губ. Вед. 1856; 20).

Про народний побут, насамперед селян, йдеться у дослідженнях О. Афанасьєва-Чужбинського – «Быт простого народа в Алешках» (Одес. вестник, 1850), І. Рутківського – «Народный быт. Селение Мариновка и её окрестности (Ананьевского уезда)» (Херсон. Губ. Вед., 1868), редактора «Київських губернських відомостей» М. Чернишова – «Быт крестьян Киевской губернии» (Сб. статист. данных о Киев. Губ. за 1864), а також священика А. Іваніци – «Домашний быт малоросса» (Этнограф. Сб., СПб., 1853).

Значне місце у посібнику посідають праці, присвячені українським прислів'ям і приказкам, а та-

кож пісням і загадкам, що були записані у Полтавській, Чернігівській, Київській, Волинській, Подільській та Воронежській губерніях. Частина з них стосується старовинних законодавчих, судових і навіть поховальних традицій. З-поміж них роботи одного з активних збирачів народної мудрості й творчості, археолога й етнографа, сина відомого подружжя українських істориків – П. П. Єфименка. Низка його робіт – «Памятники Украинской народной словесности», «Дополнение к Украинским пословицам и поговоркам», «Ещё «дополнение к Украинским пословицам и поговоркам» була опублікована в «Черниговских Губернских Ведомостях» у 1859-му, 1860-му, 1861 р. Редактор «Ведомостей» – український поет і етнограф О. Шишацький-Ілліч також публікував у часописі результати своїх пошуків. Відома його праця «Сборник малороссийских пословиц и поговорок» (Черниг. Губ. Вед., 1857). Серед праць інших авторів варто назвати: О. Лазаревського «Малороссийские исторические пословицы и поговорки» (Черниг. Губ. Вед., 1853), А. Тишинського «Об Украинских пословицах и поговорках» (Черниг. Губ. Вед., 1859), Г. Кульжинського «Малороссийские пословицы» (Київ. Губ. Вед., 1859), а також «Малороссийские и русские пословицы» (Полтав. Губ. Вед., 1861), «Малороссийские пословицы и поговорки, собранные В. Смирницким (Харьков, 1834).

До бібліографічних джерел початку ХХ ст. належить «Указатель источников для ознакомления с Южной Русью» [11] (СПб., 1904), підготовлений відомим українським істориком, політичним діячем, дипломатом Д. Дорошенком.

Перший розділ посібника присвячений висвітленню двох взаємно протилежних поглядів тодішніх вчених Російської імперії щодо українців як окремого народу, зі своєю культурою, мовою, історією та національною самобутністю. Дослідників, які доводили існування українців як окремого етносу було значно більше. До них належали відомі вчені: М. Костомаров, А. Кримський, П. Житецький, О. Потебня, В. Антонович, О. Пипін, О. Колесса, М. Грушевський та ін. Особливий інтерес становлять, насамперед, праці М. Костомарова – «Дві руські народності» (Основа, СПб., 1861, № 3), «Правда москалям о Руси» (Основа, 1861, № 10; 1862, № 1), «Правда полякам о Руси» (Основа, 1861, № 10). Адже дослідник, на відміну від російських вчених – М. Карамзіна, В. Ключевського, С. Соловйова, які займалися історією держави і правлячої династії, вивчав історію народу, максимально використовуючи матеріали з етнографії. Він, зокрема, приділяв

увагу духовності народу, національному духу та його проявам у конкретних історичних ситуаціях. На думку М. Костомарова, для суспільного устрою українців характерний демократизм федеративно-вічового начала, а для росіян – монархізм з єдинодержавством і централізацією. У зазначених працях автор відстоював ідею відмінності «двох руських народностей» – українців (південнорусів або малоросів і новгородців) та росіян (великоросів і білорусів). М. Костомаров піддавав критиці тих, хто поширював ідею виключності російського народу, виступав проти польських і російських претензій на українські землі. Унаслідок своїх досліджень він заявив: «Нехай же ані великороси, ані поляки не називають своїми землі, заселені нашим народом!» [6].

Меншим був табір тих, хто заперечував існування українців як окремого народу. З-поміж них виокремимо трьох: російського історика-монархіста І. Філевича – противника революційних і національно-визвольних рухів у Російській імперії з працею «Вопрос о двух русских народностях и «Киевская старина» [12]; історика-слависта і візантолога Т. Флорінського, який у праці «Малорусский язык или «українсько-руський» литературный сепаратизм» [13] (СПб., 1900) заперечував існування української мови. Насамкінець, слависта-слов'янофіла, професора, публіциста, церковного і політичного діяча А. Будиловича, який відстоював ідеї культурної й політичної єдності всіх слов'янських народів під зверхністю Росії і прапором православ'я. Зокрема, він вважав, що російська мова безпосередньо походить від церковнослов'янської [3, с. 849–850], підтверджуючи, тим самим, її штучність та мовно-національні відмінності між українцями і росіянами.

Загалом, навіть побічний аналіз усіх названих у статті дослідників дає підстави стверджувати, що історики і мовознавці, які не займалися і не інтересувалися етнографією чи етнологією здебільшого й не визнавали українців за окремий етнос. Про суперечливість і сумнівність їхніх ідей говорять самі назви праць з українського народознавства, авторами яких були не лише українці за походженням, а й власне росіяни, поляки та представники інших народів.

У восьмому і десятому розділах «Указателя источников ... » зібрано праці, в яких описано території проживання українців у Росії та Австро-Угорщині, поляків, євреїв, білорусів, росіян-розкольників і циган у Малоросії (Лівобережній Україні), а також процеси еміграції українців з Малоросії в різні регіони імперії [11]. Так, окремий

розділ присвячено Кубані як місцю поселення чорноморських (українських) козаків, з їх самоуправлінням та кошовими отаманами. Чимало літератури подано про пращурів кубанців – переселенців з берегів Дніпра і Дністра.

Праці дванадцятого розділу покажчика розкривають питання антропології малоросів, а тринадцятого – власне малоруської етнографії: звичаї, одяг, їжа, народна медицина. У чотирнадцятому розділі містяться цінні нариси іноземців про Малоросію.

Наявні етнографічні дослідження і в розділах про народну творчість українців та їх правові відносини. У першому, поряд з поезією, музикою та архітектурою представлена література про народний театр, орнамент, світогляд і фольклор, у другому – збірники народних звичаїв і юридичні поняття.

Цінним бібліографічним джерелом з української етнографії імперських часів є «Каталог библиотеки Этнографического Отдела Русского Музея императора Александра III» в п'яти книгах (С-Петербург, 1911–1915) [4]. Тут представлені покажчики літератури з етнографії, звіти музеїв, бібліотек, записки і праці наукових товариств і вчених архівних комісій, а також акти, списки, карти, альбоми, календарі, адреси-календарі, пам'ятні книги, матеріали та відомості губернських і обласних етнографічних, статистичних та археологічних комітетів, огляди губерній. Наприклад: Звіт Природно-історичного Полтавського губернського земства, звіти статистичних комітетів Подільської, Полтавської, Таврійської губерній, Кубанського обласного комітету; Праці етнографічної комісії Наукового Товариства імені Шевченка (НТШ) зі Львова, Записки Українського наукового товариства у Києві та Імператорського Одеського товариства історії і старожитностей, «Известия» Общества Любителей изучения Кубанской области» (Вып. VI – Екатеринослав, 1913), Адрес-календар Бессарабської губернії, Календарі Кубанський на 1914 р. і Новоросійський на 1853 р., Пам'ятні книги Полтавської губернії, а також матеріали губернських статистичних комітетів, акти, карти, альбоми географічних карт.

У першій книзі каталогу описана перша не тільки в Україні, а й в Російській імперії керамологічна монографія – «Гончарный промысел в Полтавской губернии» (Полтава, 1894), підготовлена відомим в Україні дослідником гончарства, полтавчанином Іваном Зарецьким, за матеріалами його ж польових досліджень гончарних осередків Полтавщини. У цьому ж ряду стоять праці М. Хоренського – «Мо-

тивы малороссийского орнамента гончарного производства» (Полтава, 1882), «Мотивы малороссийского орнамента» (СПб. ; Полтава, 1907).

Варті уваги також: Збірник етнографічний, етнографічної комісії НТШ (Львів, 1895–1910), Матеріали до українсько-російської етнології, етнографічної комісії НТШ (Львів, 1899–1909); Исследования о состоянии рыболовства в России: т. 8: Описание рыболовства на Черном и Азовском морях; Каталог Екатеринославского Обласного Музея имени А. Н. Поля: археология и этнография (Екатеринослав, 1905; 1910); «Список библиографических указателей по общей географии и этнографии России», російського історика картографії Л. С. Багрова; «Список населенных мест Полтавской губернии. С кратким географическим очерком губернии» (Полтав. Губ. Стат. комитет, Полтава, 1912); «Материалы для географии и статистики Бессарабии» (Кишинев, 1913), підготовлений заслуженим діячем науки і техніки Молдови М. Могилянським.

У другій книзі музейного каталогу представлено літературу й джерела, зібрані від грудня 1910 р. до 30 листопада 1911 р. З-поміж них з української етнографії наявні такі дослідження: О. Міллер «Лотось в малороссийском орнаменте» (Москва, 1911), М. Сосновський «Опыт исследования промыслов населения Полтавского уезда. I. Общий очерк сельских внеземледельческих промыслов в Полтавском уезде (Полтава, 1898), Ф. Федорів «Крым с Севастополем, Балаклавою и другими его городами. С описанием рек, озер, гор и долин, с его историей, жителями, их нравами, обычаями и образом жизни (вновь переделанное издание, с включением событий 1854 года, Кораблева и Сирякова) (Изд. 2-ое, СПб., 1855). Автор описує звичаї, спосіб життя, обряди, національні риси характеру татар, ногайців, євреїв-караїмів, німців-менонітів, греків, вірмен та циган.

Чимало результатів етнографічних пошуків було опубліковано в журналі «Киевская старина» в останній чверті XIX ст., які також включено до Каталогу.

У третій книзі, що формувалася від 1 грудня 1911 р. до 30 листопада 1912 р. зустрічаємо етнографічне зібрання українських народних пісень, дум, прислів'їв, приказок та приповідок у трьох книгах уже згаданого історика, етнографа М. Закревського – «Старосветській бандуриста» (Москва, 1860–1861), куди увійшов також «Словарь малороссийских идиомов». Тут також є праці ще одного відомого українського художника, майстра анімалістичного жанру і графіків М. Самокиша –

«Мотивы Украинского орнамента (40 листов-рисунков) та «Украинский орнамент».

З четвертої книги-каталогу, що складалася з 1 грудня 1912 р. до 30 листопада 1913 р., варто назвати праці визначних українських вчених і громадських діячів кінця XIX – початку XX ст.: священика УГКЦ, співзасновника об'єднання «Руська трійця», лінгвіста-етнографа, фольклориста, історика, співавтора збірника «Русалка Дністровая» – Я. Головацького – «Черты домашнего быта русских дворян на Подляшье, т. е. в нынешней Седлецкой и Гродненской губ. по актам XVI ст.» (Вильна, 1888); дослідження історика археолога, етнографа та мистецтвознавця В. Щербаківського – «Дерев'яне будівництво і різьба на дереві», (Львів–Київ, 1913); М. Сумцова – «Діячі українського фольклору» (Харків, 1910) та «Книга пожиткам бывшего Черниговского полковника Павла Полуботка, составленная по указу 1724 года майором Михайлом Раевским и лейбгвардии сержантом Львовым. Предисловие Г. Милорадовича».

Доцільно також вказати праці В. Данилова – «Народные песни в украинском фольклоре» (Харьков, 1909), Радченко Зин. – «Сборник малорусских и белорусских народных песен Могилевской губ.» (СПБ, 1911), М. Страшкевича «Народні свадебные обряды и песни на Волине» (СПБ, 1892).

П'ята книга-каталог формувалася з кінця 1913-го і до кінця 1914 р. До неї увійшли: праця українського історика, філософа, громадського діяча Слобожанщини Д. Багалія – «Заселение Харьковского края и общий ход его развития до открытия Университета (Харьков, 1889), збірки матеріалів російського колекціонера вишиванок К. Далматова – «Узоры стародавних Украинских вышиванок» та української письменниці, перекладача, етнографа, громадського діяча Олени Пчілки (О. Косач) – «Українські узоры» (Київ, 1912), матеріали і доповідь громадського діяча й етнологіста П. Рябкова «Музей Елисаветградского Общества грамотности. Прошлое Новороссии», етнологічне дослідження російського філолога-славіста, палеографа і фольклориста О. Соболевського – «Русский народ как этнографическое целое» (Харьков, 1907), в якому автор відстоював російську шовіністичну концепцію етнічної єдності руського народу та однієї «російської» мови з основними діалектами: «великоросійським» (куди відносив і білоруську мову) та «малоросійським». Але погляди О. Соболевського були суперечливими. Адже, з одного боку, він визнавав науковий поділ на росіян (великорусів), білорусів і українців (малорусів), а з іншого, зазна-

чав: «Нет, наука не знает определенных границ между великорусами и белорусами и между белорусами и малорусами. Они указываются ею лишь условно, на основании тех или других отдельных признаков, и, конечно, разные ученые, опираясь на разные данные, определяют их различно. В действительности ничего похожего на то, что мы называем границей, не существует, а есть более или менее широкий пояс, где население по своим особенностям (языку, быту и пр.) представляет постепенный, малозаметный переход от великорусов к белорусам и от белорусов к малорусам» [10].

Висновки. Отже, у фондах НБУВ зберігається чимало ґрунтовних бібліографічних видань з етнографії Російської імперії XIX – початку XX ст., що включають матеріали з українського народознавства. З-поміж них тематичні бібліографічні покажчики відомих етнографів В. Межова і Д. Зеленіна. Щоправда, посібник В. Межова обмежений хронологічними рамками, а Д. Зеленіна – тематикою, проте охоплює значно ширший період часу.

Достатньо українознавчих видань виявлено у покажчику джерел для ознайомлення з Південною Руссю Д. Дорошенка, у матеріалах для бібліографії звичаєвого права Є. Якушкіна, а також у двох каталогах – бібліотеки Етнографічного Відділу Російського Музею імператора Олександра III за 1911–1915 рр. та Музею українських старожитностей В. Тарновського.

В усіх посібниках представлені праці з української етнографії як вчених – українців за походженням, так і представників інших народів, насамперед росіян і поляків.

У розглянутих бібліографічних джерелах найбільше уваги приділено виданням, присвяченим тематиці домашнього побуту і фольклору українців. За винятком покажчиків Д. Зеленіна, найпопулярнішою є тема українського весілля як родинного свята. Значне місце в них посідають дослідження про народні звичаї, традиції та обряди під час календарних, насамперед релігійних, свят, зокрема новорічних і весняних: Великдень, Трійця, Різдво Христове.

Важливою темою українських і російських дослідників тих часів були малоросійські або південноросійські візерунки, орнаменти на тканинах і писанках, а також техніка їх виконання.

Покажчики В. Межова, Д. Зеленіна і Д. Дорошенка, Каталог Музею В. Тарнавського містять українознавчі дослідження різних регіонів Росії і Польщі, зокрема Воронежської, Курської, Оренбурзької, Саратовської, Ставропольської, Седлець-

кої губерній, а також Кубані та Сибіру, що засвідчує визначну роль українців у колонізації цих територій. Водночас посібники Є. Якушкіна, Д. Дорошенка та каталог бібліотеки Музею імператора Олександра III містять етнографічні розвідки про інші народи на українських теренах.

У покажчику В. Межова представлено також праці з проведення дозвілля українцями і досягнення народної медицини.

Обмежений у кількості етнографічних матеріалів але з широкими хронологічними рамками Каталог Музею В. Тарновського наочно знайомить читачів з виданнями, що аналізують матеріальну культуру українців ще з козацьких часів – предмету побуту, музичні інструменти, одяг.

Переважна більшість робіт покажчика Д. Зеленина присвячена географічному опису територій, статистичним дослідженням, зокрема щодо кількості та особливостей розселення людності в окремих регіонах і адміністративно-територіальних одиницях Росії, а також – галузям господарства, народним промислам і заняттям, транспорту, житлу, особливостям харчування населення тощо. Невелику частину посібника становить література про духовну й матеріальну культуру українців.

Дослідження з традиційного звичаєвого права українців охоплює тематичний покажчик Є. Якушкіна «Обычное право». Найбільше праць у ньому присвячено сімейним звичаям та традиційному сімейному праву. Головна їх тематика – юридичний побут, зокрема права й обов'язки жінки і чоловіка у сім'ї, успадкування майна членами родини. Роботи даного тематичного напрямку розкривають народне розуміння (тлумачення) таких понять як «право власності», «шлюб», «злочин», «антиморальні злочини в сімейних шлюбних відносинах», «покарання», «підсудність». Крім того, подано короткі нариси про народні юридичні звичаї, що сформувалися на основі громадських рішень.

Особливістю посібника Д. Дорошенка є представлена в ньому література з антропології та звичаєвого права українців. Світогляд і духовна культура народу відображені у працях з фольклору, музики, народного театру, а матеріальна – у дослідженнях з українського орнаменту та архітектури. Видання також містить нариси іноземців про Малоросію.

Характерною рисою каталогу бібліотеки Етнографічного відділу Російського музею імператора Олександра III є праці про гончарство та його орнаменти, про живопис і графіку, зокрема анімалістичного жанру, про дерев'яне будівництво

і різьбу по дереву, про стародавні вишиванки та їх візерунки. Духовна культура подана у збірках українських народних пісень, дум, а також прислів'їв, приказок, приповідок.

Вирізняє посібник і наявність робіт про сільські неземлеробські промисли, а також звичаї, традиції та риси характеру народів Криму.

Головними об'єктами етнографічних досліджень у згаданих покажчиках і каталогах є українське селянство. Серед інших соціальних груп українського населення – чумаки, козаки, духовенство і навіть дворянство. Література про чумаків присвячена їхнім заняттям, побуту, звичаям і традиціям, а також народним пісням про чумаків. Значно менше досліджень й етнографічного матеріалу про побут чорноморських і кубанських козаків, рідкісними є праці про духовенство і дворянство.

Аналіз різнобічних наукових інтересів вчених тих часів, які виражали протилежні погляди на українців як окремих етнос, дає змогу стверджувати, що історики, юристи та мовознавці, які не вивчали і не інтересувалися етнографією чи етнологією, не визнавали українців за окремих народ. Їхні ідеї були часто суперечливими й недостатньо аргументованими саме з погляду етнографії. Водночас велика кількість праць з українознавства і різноплановість їх тематик у бібліографічних джерелах Російської імперії з етнографії є беззаперечним, але недостатньо вивченим і врахованим доказом як культурно-побутовим, так і етнічних відмінностей між українцями і росіянами.

Список використаних джерел

1. Библиографический указатель русской этнографической литературы (книг и статей) за 1860 и 1861 годы / сост. В. Межов. – СПб. : Тип. В. Головнина, 1864. – 132 с.

2. Библиографический указатель русской этнографической литературы о внешнем быте народов России, 1700–1910 гг. : Жилище. Одежда. Музыка. Искусство. Хозяйственный быт : тр. Комис. по сост. этногр. карт России / сост. Д. К. Зеленин. – СПб. : Тип. А. Ф. Орлова, 1913. – 733 с. – (Записки Императорского русского географического общества по отделению этнографии ; т. 40, вып. 1).

3. Будилович Антон Семенович // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона ; под. ред. И. Е. Андриевского : в 86 т. – СПб., 1891. – Т. 4А. – С. 849–850.

4. Каталог библиотеки Этнографического Отдела Русского Музея императора Александра III : в 5 кн. – СПб. : Тип. А. Г. Розена ; Тип. товарищества «Обществ. польза», 1911–1915.

[Кн. 1] : 1 декабря 1909 года – 30 ноября 1910 года. – 1911. – 46 с.

[Кн. 2] : 1 декабря 1910 года – 30 ноября 1911 года. – 1912. – 45 с.

[Кн. 3] : за время с 1 декабря 1911 г. – 30 ноября 1912 г. – 1913. – 38 с.

[Кн. 4] : 1 декабря 1912 года – 30 ноября 1913 года. – 1914. – 29 с.

[Кн. 5] : 1 декабря 1913 года – 30 ноября 1914 года. – 1915. – 32 с.

5. Каталог музея украинских древностей В. В. Тарновского : у 2 т. / сост. Б. Д. Гринченко. – Чернигов : Тип. Губ. Земства, 1900. – Т. 2. – 367 с.

6. *Котенко А. Л.* До питання про творення українського національного простору в журналі «Основа» / А. Л. Котенко // Укр. іст. журн. – 2012. – № 2 – С. 42–57.

7. Обычное право: материалы для библиографии обычного права / сост. Е. Якушкин. – Ярославль : Типолит. Губ. правления зем. управы, 1857. – Вып. 1. – 587 с.

8. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества : настол. и дорож. кн. для рус. людей / под ред. В. П. Семенова, В. И. Ламанского. – Т. 7 : Малороссия / сост. : Ф. А. Виноградова, Е. К. Замысловский, Б. Г. Карпов, И. М. [и др.]. – СПб. : Изд. А. Ф. Девриена, 1903. – VII, 518 с. : ил.

9. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: настол. и дорож. кн. для рус. людей / под ред. В. П. Семенова-Тян-Шанского, В. И. Ламанского. – Т. 14 : Новороссия и Крым / сост. : Б. Г. Карпов, П. А. Федулов, В. В. Морачевский [и др.]. – СПб. : б. и., 1910. – VII, 983 с. : ил.

10. *Соболевский А. И.* Русский народ как этнографическое целое (1907) [Электронный ресурс] / Информационный портал «Основы русского мира» / Электрон. дан. – Режим: доступа <http://orm24.rf/popular/a-i-sobolevskiy-russkiy-narod-kak-etnograficheskoe-tseloe-1907/>

11. Указатель источников для ознакомления с Южной Русью / сост. Д. Дорошенко. – СПб. : Тип. училища глухонемых, 1904. – 62 с.

12. *Филевич И. П.* Вопрос о «двух русских народностях» и «Киевская старина» / [соч.] проф. И. П. Филевича [Электронный ресурс] // Электронная библиотека. Научное наследие России. Единое научное электронное пространство. – Электрон. дан. – [Варшава : Тип. Варшав. учеб. округа, 1902]. – 45 с. – Режим доступа: <http://books.e-heritage.ru/book/10086416>.

13. *Флоринский Т. Д.* Малорусский язык или «украинско-русский» литературный сепаратизм / Т. Д. Флоринский [Электронный ресурс] // Библиотека Русской общины Киева. – Электрон. дан. – СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1900. – 164 с. – Режим доступа: <http://russian.kiev.ua/books/florinsky/separatism/separatism0.s.html>.

14. *Чибирак С.* Етнографічна діяльність Степана Носа / С. Чибирак // Етнічна історія народів Європи. – 2009. – Вип. 29. – С. 83–88.

15. *Чубинский П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край / П. Чуби-

нский ; упоряд. Н. Муніч, В. Серебряй. – Київ : Редакція заг.-педагог. газет, 2004. – 128 с.

References

1. Mezhev, V. (1864). *Byblyohrafycheskyy ukazatel' russkoy etnohrafycheskoy lyteratury (knyh y statey) za 1860 y 1861 hody*. Saint-Peterburg : Typ. V. Holovnyina [in Russian].

2. Zelenyn, K. (Eds.). (1913). *Byblyohrafycheskyy ukazatel' russkoy etnohrafycheskoy lyteratury o vneshnem byte narodov Rossyy, 1700–1910 hh.* : Zhylyshche. Odezhda. Muzyka. Yskusstvo. Khozyaystvennyy byt : tr. Komys. po sost. enohr. kart Rossyy. (Vols 40, issue 1). Saint-Peterburg : Typ. A. F. Orlova [in Russian].

3. Andryevskiy, Y. E. (Eds.). (1891). *Budylovykh Anton Semenovykh. Entsyklopedycheskyy slovar' Brokhauza y Efrona*. (Vol. 4A) (pp. 849–850). Saint-Peterburg [in Russian].

4. *Kataloh byblyoteky Etnohrafycheskoho Otdela Russkoho Muzeya ymperatora Aleksandra III: (1911–1915)*. Saint-Peterburg : Typ. A. H. Rozena ; Typ. tovaryshchestva «Obestv. pol'za» [in Russian].

[Кн. 1] : 1 dekabrya 1909 hoda – 30 noyabrya 1910 hoda.

[Кн. 2] : 1 dekabrya 1910 hoda – 30 noyabrya 1911 hoda.

[Кн. 3] : za vremya s 1 dekabrya 1911 h. – 30 noyabrya 1912 h.

[Кн. 4] : 1 dekabrya 1912 hoda – 30 noyabrya 1913 hoda.

[Кн. 5] : 1 dekabrya 1913 hoda – 30 noyabrya 1914 hoda.

5. Hrynchenko, B. D. (Eds.). (1900). *Kataloh muzeya ukraynskyykh drevnostey V. V. Tarnovskoho: u 2 t*. Chernyov: Typ. Hub. Zemstva [in Russian].

6. *Kotenko, A. L.* (2012). *Do pytannia pro tvorennia ukraynskoho natsionalnoho prostoru v zhurnali “Osnova”*. Ukr. ist. Zhurn, 2 [in Ukrainian].

7. Yakushkyn, E. (Eds.). (1857). *Obychnoe pravo: materyaly dlya byblyohrafyy obychnoho prava*. Yaroslavl': Typo-lyt. Hub. pravlenyya zem. upravyy. Issue 1 [in Russian].

8. Semenova, V. P., Lamanskoho, V. Y. (Eds.). (1903). *Rossiya. Polnoe heohrafycheskoe opysanye nasheho Otechestva: nastol. y dorozh. kn. dlya rus. lyudey. Vol. 7: Malorossyya*. Saint-Peterburg: Yzd. A. F. Devriena [in Russian].

9. Semenova-Tyan-Shanskoho, V. P., Lamanskoho, V. Y. (Eds.). (1910). *Rossiya. Polnoe heohrafycheskoe opysanye nasheho Otechestva: nastol. y dorozh. kn. dlya rus. lyudey. Vol. 14: Novorossyya y Krym*. Saint-Peterburg [in Russian].

10. *Sobolevskyy, A. Y.* (1907). *Russkyy narod kak etnohrafycheskoe tseloe (1907)* [Product innovative policy]. Ynformatsyonnyy portal «Osnovy russkoho myra». Elektron. dan. – Rezhym dostupa <http://orm24.rf/popular/a-i-sobolevskiy-russkiy-narod-kak-etnograficheskoe-tseloe-1907> [in Russian].

11. *Doroshenko, D.* (Eds.). (1904). *Ukazatel' ystochnykov dlya oznakomlenyya s Yuzhnoy Rus'yu*. Saint-Peterburg: Typ. uchylshcha hlukhonemykh [in Russian].

12. *Fylevych, Y. P.* (1902). *Vopros o “dvukh russkyykh narodnostyakh” y “Kyevskaaya staryna”* [Product innovative

policy]. Elektronnaya byblyoteka. Nauchnoe nasledye Rossyy. Edynoe nauchnoe elektronnoe prostranstvo. Elektron. dan. [Varshava : Typ. Varshav. ucheb. okruha,]. URL: <http://books.e-heritage.ru/book/10086416> [in Russian].

13. Florynskyy, T. D. (1900). *Malorussky yazyk yly «ukrains'ko-rus'ky» lyteraturnyy separatyzm* [Product innovative policy]. Byblyoteka Russkoy obshchyny Kyeva. Saint-Peterburg: Typ. A. S. Suvoryna. URL: <http://russian.kiev.ua/books/florinsky/separatism/separatism0.shtml> [in Russian].

14. Chybyrak, S. (2009). *Etnohrafichna diialnist Stepana Nosa. Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. (Issue 29) (pp. 83–88) [in Ukrainian].

15. Chubynsky, P. (2004). *Trudy etnografychesko-statystycheskoy ekspedytsyy v Zapadno-russkyy kray*. Kyiv : Redaktsiyi zah.-pedahoh. hazet [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 27.04.2017 р.

Oleksandr Dudnik,

PhD, Senior Researcher, Vernadsky National Library of Ukraine.

UKRAINIAN STUDIES IN BIBLIOGRAPHIC EDITIONS OF THE ETHNOGRAPHY OF THE RUSSIAN EMPIRE XIX – THE BEGINNING OF THE XX CENTURIES

The article presents and analyzes various types of bibliographic sources on the ethnography of the nations of the Russian Empire, which are stored in the funds of the National Library of Ukraine named after V. Vernadsky, for the availability of literature on Ukrainian ethnography. The authors and topics of Ukrainian researches, regions and administrative-territorial units, where they were held, as well as social groups, which were the main objects of study, were found out. A brief selective analysis of some works and views of researchers toward by Ukrainians, as a separate ethnos, was conducted.

К е у о р д s: material-domestic and spiritual culture of Ukrainians, literature on ethnography Ukraine, indexes from ethnography, bibliographic sources, library and museum catalogs, V. Mezhov, D. Zelenin, Y. Yakushkin, D. Doroshenko.